

mán skót származtatása, magyar anyától született skót királyné, Szent Margit fiaként említik, pl. athlynx.net/archives/3555 (2014. 12. 30.).

A korszak történeti és művelődéstörténeti háttérét megvilágító tanulmányok sorába tartozik a szentföldi zarándoklatok nyugati emlékanyagáról szóló írás (Michael Grünbart, Wilhelms-Universität Münster); a dortmundi városi védőszentet, Reinoldus bemutatása (Thomas Schilp, Universität Duisburg-Essen); a Vornbacherek 11–12. századi Melkhez fűződő viszonyát elemző írás (Klaus Lohrmann); a politika és a szentek tiszteletének kapcsolatát széles perspektívába bemutató áttekintés, eljutva egészen 2003-ig, amikor felső-ausztriai tartományi patrónussá Szt. Flóriánt választották, sőt 2012-ig Orbán Viktor ópusztaszeri turul szobrot avató beszédéig (Kathrin Pallestrang, Museum für Völkerkunde, Wien), vagy éppen a zarándoklatoknak és szentkultusznak a történelemoktatásban betöltött szerepéről szóló pedagógiai kitekintés (Andrea Longoni-Hötschl (Universität Wien) is ebbe a sorba tartozik.

A kötet olvasóinak nagy nyeresége, hogy a téma legfrissebb szakirodalmával, valamint a művészeti vonatkozásokban gazsámú, kiváló minőségű illusztrációval ismerkedhetnek meg. Bizonyos témák és megközelítések hiánya regisztrálható, így a magyarországi tisztelete, vagy a melki fej-ereklytartó kutatástörténete, aminek ismét számos, legalábbis kutatástörténeti magyar vonatkozása lenne (vö. Kovács Éva, *Species, Modus, Ordo*, Bp., 1998, 205.). Hasonlóképpen Kálmán király mellett Károly Róbert törvénytelen fia, Kálmán püspök neve is említendő lenne, különösen mivel a nevével ellátott, mindmáig bizonytalan datálású díszkard éppen a bécsi KHM Waffensammlungjában található, ami a Szent György lovagrenddel is kapcsolatba hozható (VESZPRÉMY László, *A Szent György-lovagrend: a kutatás állása = Károly Róbert és kora*, szerk. Kerny Terézia, Smohay András, Székesfehérvár, 2011, 72–73). Éppen jelen kötet is igazolja, hogy a legnevesebb Kálmán nevet viselő személyek, egy király és püspök éppen Magyarországon éltek, másutt Európában hasonlót nem találunk.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Ősz Sándor Előd, Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben, Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 21), 500 p.

A Kálvin Emlékévek (2009–2014) eredményeként a közelmúltban jelent meg Buzogány Dezső fordításában az *Institutio*, s ezzel szinte egy időben a *Bibliotheca Calviniana Transylvanica* (a továbbiakban: *BCT*). A fiatal kolozsvári levéltáros, Ősz Sándor Előd az Erdélyi Református Egyházkerület támogatásával kapott lehetőséget arra, hogy feltérképezze az Erdélyben, a Partium keleti részén és néhány Ó-Romániában található könyvtárban őrzött Kálvin-köteteket. A Bukaresttől Zilahig terjedő, 37 közgyűjteményt érintő kutatóutak páratlan gazdagságban tárták fel a kora újkori művelődés- és egyháztörténet egyik meghatározó alakjának irodalmi termését, a nagyszabású vállalkozás eredményeként veheti kézbe az olvasó a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet sorozatának legújabb tagját.

A számok önmagukért beszélnek: a közgyűjteményekben őrzött 294 kötetben 358 Kálvin-kiadást felmutató munka kiegészült 2 magántulajdonban lévő kötettel. A találati lista viszonylag kis átfedést mutat az *Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozatban közölt tételekkel (százötvenkettőtől mindössze huszonkettőt sikerült azonosítani), ezért is hangsúlyoznunk kell az autopszia fontosságát. A szerző főleg e két korpuszra alapozta a kutatást, célja nem csupán a kötetek számba vétele volt, hanem a segítségükkel kirajzolódó Kálvin-olvasó hazai értelmiségi körök rekonstrukciója is. A possessorbejegyzésekből kiolvasható 900 egykori tulajdonosból közel hétszáz esetben ismerhetjük meg legalább az egyik szolgálati/működési helyét és annak idejét, a többiekéről nem maradt fenn adat. A forrásviszonyoknak köszönhetően főként azokat lehetett beazonosítani, akik a wittenbergi, az odera-frankfurti, a heidelbergi vagy más protestáns egyetemeken peregrináltak.

Ősz Előd négy nagyobb csoportba osztotta a Kálvin-műveket: az *Institutiókat*, a bibliama-

gyarázatok, a kisebb munkákat és a magyar nyelvű fordításokat különítve el. Az egyes kategóriák tárgyalásánál a példányszámot, a térbeli és időbeli elterjedtség statisztikai vizsgálatát követi a tulajdonosok bemutatása századonként és felekezetenként, előbb a magán-, majd az intézményi gyűjtemények példáján keresztül.

Elsőként a genfi reformátor dogmatikai főművének 110 latin, mindössze 1 német (!) és 2 francia nyelvű kiadását ismerhetjük meg. Ezek negyede a 16., harmada a 17., negyede a 18. században kerülhetett Erdélybe – részben megerősítve Révész Imre véleményét, miszerint Kálvin jelentősebb mértékű hatásával elsősorban a 17. század második felétől számolhatunk. A reformáció századában élt tulajdonosok közül két markáns, Wittenberget megjárt tulajdonosi kör határozható meg: a szász, valamint a kelet-magyarországi és felvidéki területekről származó peregrinusok. Az *Institutiók* bekerülése a hazai gyűjteményekbe tükrözi a korszakban bekövetkező változásokat is, például az ortodox lutheránussá merevedő Wittenbergből a református Heidelbergbe átpártoló egyetemjárók esetét is. A 16. századi evangélikusok, majd a századfordulón megjelenő kolozsvári unitárius tulajdonosok mellett a 17. században meghatározóvá váltak a főleg erdélyi és partiumi református possessorok, akik a bejegyzések tanúsága szerint általában másod-harmadkézből jutottak olvasnivalóhoz. A század második feléből több világi személy is feltűnik a gyűjtemények között, így Teleki Mihály kancellár, Szebeci Kertész Ábrahám tipográfus és a históriás Cserei Mihály. Ugyanebben az időszakban már minden jelentősebb erdélyi intézményi könyvtárban regisztrálható Kálvin főműve. A 18. században szinte teljesen magyar és református volt az *Institutió* olvasótábor, amely főként a leendő vagy már működő egyházi értelmiségiekből állt. A possessorokon túl Ősz Előd figyelmet szentelt más jellegű bejegyzésnek is, így meglepő gazdagsággal tárul fel Thuri Farkas Pál disztichonjának (110 *Institutió*ból huszonnyolcra jegyezték fel), vagy a Béza sírjára készült epitaphium elterjedtsége (5 kötetben).

A 107 kötetben (gyakran kolligátum formájában) fellelhető 155 bibliai kommentár arra

utalhat, hogy a Szentírás könyveihez készült magyarázatok a dogmatikai összefoglalásnál kevésbé jelentettek útközpontra a különböző felekezetű olvasók között, ezért korábban és szélesebb körben terjedtek Erdélyben, mint az *Institutió*. A kötetek fele a 16., a másik fele egyenlő arányban megosztva a 17. és a 18. században került az erdélyi kultúra vérkeringésébe. A 16. században megjelent félszáz bibliamagyarázat-kiadás közül alig hatból nincs ma példány Erdélyben, s tegyük hozzá: a kora újkorban ez a hiátus vélhetően még csekélyebb mértékű volt. Az első tulajdonosok nem a német ajkú lutheránus, hanem a kelet-magyarországi mezővárosi diákság köréből kerültek ki, ugyanakkor a 16. századikak közül többségben voltak a wittenbergi szász peregrinusok, a kommentárok ötödét a század 70-es éveiben hozták haza ládáikban. Az egyre ortodoxabbá váló szász evangélikus egyházban létező kriptokálvinizmus elterjedtségére utalhat, hogy több kötetet is birtokolhattak a tulajdonosok, ami kizárja a véletlen bekerülést. Egyetlen kiemelkedő példával illusztrálva: a bereghalmi Franz Saliceus 5 Kálvin-kötetet őrzött a gyűjteményében. Az írásmagyarázó Kálvin munkásságából főként a kispapokhoz készült kommentárokkal és az *Evangéliumi Harmóniá*-val találkozhatunk. A 17. századtól a bibliamagyarázatok tulajdonosai között is a kálvinisták kerültek többségbe, a kelet-magyarországi és az erdélyi származásúak megoszlása 50-50% lehetett. Az intézményi gyűjtemények vizsgálatánál nélkülözhetetlenek az *Adattár*-sorozat darabjai, jórészt ezek alapján rekonstruálható az egykori sáros-patak-marosvásárhelyi, a szatmári, a kolozsvári, az enyedi és a debreceni diákság egykori tudásbázisa. A 18. században mintha megállt volna a kommentárok felekezeti közötti átívelő kézzel kézre adása, vagy legalábbis sokkal kevésbé kimutatható, mint az *Institutió*-ké; szinte kizárólag csak református tulajdonosokkal találkozunk.

A kisebb teológiai értekezések, vitairatok, a különböző gyűjteményes kiadások (az *Opuscula omnia*, a *Tractatus theologici omnes*, a levelezésgyűjtemények), a latin nyelvű Genfi katekizmus és az opera omnia köréből 73 művet találunk 58 kötetben. Elsősorban a refor-

máció századában voltak népszerűek, a 17. és 18. században kerülhetett Erdélybe a művek egy-egy negyede. A kisebb munkák különböző kiadásainak alig több mint fele jutott el Erdélybe, amit magyarázhatunk egyrészt műfaji sajátosságokkal (nem kézikönyvként használták őket, hanem egy adott teológiai problémát tárgyaltak), kiadástörténeti okokkal (a gyűjteményes kötetek mellőzhetővé tették a korábban megjelent egyes kiadványokat), és vélhetően a méretükből és jellegükből adódó könnyebb elhasználódással is. Erdélybe főként Kálvin lutheránusokkal és szentháromságtagadókkal folytatott polémiájának terméséből érkeztek nyomtatványok, egyes darabok (pl. az anabaptistákkal vitázó *Psychopannychia*) a megjelenést követő bő egy évtizeden belül. Az erdélyi lutheránus egyháztagok követték az úrvacsoravita fejleményeit, emellett például a Joachim Westphal hamburgi evangélikus lelkész ellen írott 3 értekezést is regisztrálja a *BCT*. A legnagyobb tömegben az unitáriusok körében találkozhatunk a kisebb munkákkal, például a Servet ellen született *Defensio orthodoxae fidei*vel, de jelen vannak a katolikus féllal vitázó munkák is. Utóbbira szép találat a Szenci Molnár Albert legkorábban, 1598-ban beszerzett köteteként számon tartható kolligátum, amelynek lapjain félszáznál több glosszát is olvashatunk. Ezek vizsgálata önálló tanulmányt kívánhat, csakúgy, mint több más, a szerző által felfedezett terjedelmesebb bejegyzés. A gyűjteményes kiadások nagyobb részét ezúttal is a 16. század második felében, a wittenbergi szász peregrinusok hozták haza, feltételezhetően a körükben terjedő kriptokálvinizmus újabb jeleként, bár véleményem szerint nem zárható ki, hogy a közülük többen éppen a reformátusokkal folytatott küzdelemhez gyűjtötték municiót. A 17. századra kiegyenlítődött a református és evangélikus tulajdonosok számaránya, ezzel párhuzamosan figyelemre méltó, hogy a századok között erősen csökkent az *Institutiót* beszerzőké. A 17. század közepétől számos vezető református egyházi értelmiségi könyvtárában regisztrálható a gyűjteményes kötetek valamelyike: Pósa-házi János, Horti István, Toffeus Mihály, idősebb Szatmárnémeti Mihály és a kevésbé ismert Vajdaszentiványi János kükül-

ló esperes, akinek egyik példányában szám-talan értékes magyar nyelvű marginália várja a közlést. A gyűjteményes kiadások a 18. században is forgalomban maradtak, ekkor érkeztek meg az első többkötetes opera omnia-k, a németalföldi peregrinusok ládáiban. A szerző egy *Epistolae*-kiadásban található bejegyzéshez kapcsolódva felelevenít egy régóta figyelmen kívül hagyott adalékot az egykor Szenci Molnár Albert tulajdonában lévő, Bullingerhez szóló autográf Kálvin-levelekről, amelyek véleménye szerint Kemény József hagyatékában lap-panghatnak.

Végül a magyar nyelven megjelent Kálvin-kiadások egykori tulajdonosaival ismerkedhetünk meg. Melius Genfi kátéjának mindössze néhány lapnyi töredékének elterjedtsége teljes homályban marad, nem így Szenci Molnár *Institutio*-fordítása amelyből 11 példányt találunk a *BCT* lapjain, ebből nyolcat kolozsvári gyűjteményekben. Többségüket világi tulajdonosok forgathatták, mint Iktári Bethlen Péter, vagy Harthai Gábor zempléni alispán, akinek Ceglédi István, a későbbi jeles hitvitázó még leideni tanulmányai idején küldött egy példányt. Újabb filológiai adalékkal gazdagodik az olvasó az 5 példányban fellelt 1695. évi Tótfalusi Kis Miklós-féle Genfi káté-kiadással kapcsolatban, amelyről ezentúl tudni illik, hogy a jeles nyomdász helyett Zilahi István marosvásárhelyi lelkész fordította.

A szerző következtetései jól átgondoltak, kellően óvatosak és megfelelően összegzik a köteteket felvonultató katalógushoz készült bevezető tanulmány eredményeit. Ebből megtudjuk például, hogy a 280 nem magyar nyelvű kiadásból származó példány harmada már a 16. században Erdély valamelyik bibliotékájában volt, 27%-a a 17., 21%-a pedig a 18. században került be, azaz csökkenő tendenciáról tudósít a statisztika. A legkorábbi időkben a wittenbergi egyetemi diákság szerepét kell hangsúlyozni, ám az ő esetükben több ok is állhatott a háttérben: az egyetem szabadabb légköre, vagy az, hogy az egyetemi városban nyílt alkalmuk a beszerzésre. A tulajdonosok között érthető okokból többségben vannak a református lelkészek, 376-ból 220-an Erdélyben, 156-an valamelyik

kelet-magyarországi gyülekezetnél szolgáltak. Összességében jellemző, hogy a 17. és 18. században megismerhető több mint 320 kálvinista prédikátor számához képest mindössze 46 szolgátságuk élt a 16. században, s kezdettől fogva fokozatosan nőtt a körükben a Királyhágón túli tulajdonosok száma. A reformáció történetének első századában a possessorok többsége még az akadémiták közül került ki, a 17. századtól fokozatosan nőtt a domidoctusok száma. A református világiakat alig kétfucatnyi név jelzi. Számos más felekezethez tartozó, egykori magán- és intézményi könyvtárból származnak adatok, az katolikusok 16 (főként jezsuita rendházak), az evangélikusok 97 kötettel vannak jelen a vizsgálatban, utóbbiak alkották a tulajdonosok 20%-át. Főleg a 17. századból ismerünk 47 erdélyi unitárius possessor, elsősorban kolozsvári magyarokat. A műfaji megoszlást tekintve a kutatás során nagyjából egyenlő arányban mutatkoztak az *Institutiók* és a bibliamagyarázatok, a kisebb munkák és a magyar fordítások csekély szeptétét jelentették az erdélyiek által megismerhető Kálvin-életműnek.

A magyar nyelvű törzsszöveget Verók Attila tolmácsolásában az anyanyelvűvel megegyező terjedelmű német fordítás és egy román nyelvű 20 oldalas összefoglaló követi, Bogdan Crăciun munkája, így a kutatás eredményei bekerülhetnek a nemzetközi tudományos vérkeringésbe is.

A *BCT* legértékesebb része a rengeteg új adatot felsorakoztató, több mint 230 oldal terjedelmű, 358 tételes *Katalógus*. A korábban ismertetett négy csoportnak megfelelően a szerző itt is külön tárgyalja az idegen nyelvű *Institutiókat*, a bibliai kommentárokat, a kisebb munkákat és a magyar nyelvű Kálvin-kiadásokat. A tételek felépítésénél egymást követik a cím- és a kiadási adatok, a méret és a terjedelem, az esetleges hiány jelzése, a supralibrosok és possessorbejegyzések, valamint a bélyegzők szövegei. A kéziratos bejegyzések közül a rövidebbeket teljes szöveggel közölte a szerző, a hosszabbak közül a magyarokat ugyancsak teljes egészében megtaláljuk, a terjedelmesebb latin margináliákat pedig többnyire a tartalmi jellemzőkre való utalás helyettesíti, kivéve, ha egyháztörténeti értékűek, vagy ha a kötet provenienciájára való

utalást rejtenek. A leírás végén a lelőhely és jelzet kombinációját követi a bibliográfiai kézikönyvekre történő hivatkozás. A kolligátumok több tételt alkotnak, és a szerzőnek gondja volt arra is, hogy ne sikkadjon el az az értékes adat sem, hogy milyen, más munkákkal (Melanchthon, Bullinger, Brenz és Hieronymus Zanchius művei, az Ágostai Hitvallás) köttették egybe Kálvin írásait.

Néhány jellemző példával szeretném illusztrálni, hogy milyen adatokkal gazdagodhatunk a *BCT* tételeit böngészve. A kötet-történetek figyelmére érdemesek a táblák középmezőjében lemezpárokkal (Luther/Melanchthon, Justitia/Fortuna) nyomott német reneszánsz típusú kötések. A kötetstáblákon és az előzéklapokon számos vegyes tartalmú latin, magyar, héber, görög, sőt arab nyelvű kéziratos megjegyzés vár megfigyeltésre, közöttük gazdaság- és orvostörténeti tárgyúak is. A szokásos családi feljegyzéseken túl azonban főként egyháztörténeti részletekkel találkozhatunk (a genfi reformátor Mózes 2. könyvéhez írott magyarázataira utaló zsinati határozattal, Szenci Molnár János alvinci működését megörökítő adattal, lelkészi ordinációs névsorral). A teológiai szempontból értékes Kálvin-recepció értékelését illetően autopszián alapuló további vizsgálatokat követelnek azok a tételek, ahol az olvasók által bejegyzett margináliákra utal a szerző.

Reméljük, mind többen indulnak el kutatni a tételek nyomán, amiben segítségükre lesznek a lábjegyzetekben és a bibliográfiában felsorakoztatott szakirodalom és a lelőhely-mutató. A kötet használhatóságát nagyban növeli a címmutató, amely segítségével kiadásokra is rákereshetünk, így tudva meg például, hogy az 1576. évi *Institutio*-kiadásból 9 példányt rejtenek az erdélyi gyűjtemények. Külön mutatót kaptak a supralibrosok, ezek segítségével Erdélyen kívüli könyvtárakban is sikerrel oldhatjuk fel az ismeretlen tulajdonosokat rejtő monogramokat. Nem maradhatott el a személy- és az önálló helynévmutató sem.

Nyomatott kötet nincs hiba nélkül, így ez esetben is találunk néhány elütést és a mutatóból kimaradt személynevet, ám ezek érdemben nem csökkentik Ősz Előd éveken át tartó kutatásának eredményeit. Nem egyszer olyan példákat is

merhetünk meg, amik arra mutatnak, hogy Kálvin műveit már a szerző életében olvashatták az erdélyi tulajdonosok. Az egyház- és művelődéstörténeti háttér megrajzolása példászerű, ugyan akkor a korábbi szakirodalmi előzményeket bemutató felsorolásából kimaradt az a 2011-ben megjelent tanulmánykötet (Tanulmányok Kálvinnal és magyarországi jelenlétéről, szerk., előszó Gáborjáni Szabó Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011), amelyben a kutatás egy korábbi fázisának eredményeiről számolt be a szerző. A közölt példák szemléletesek, a szerző számos esetben korrigálja az elsősorban hiányos forrásadottságokból származó szakirodalmi tévedéseket is. A lehetőségekhez mérten célszerű lett volna néhány jellemző példát fotómásolatban is bemutatni az említett 2011-es Kálvin-kötet mintájára, vagy az Interneten, virtuális szemle formájában, akár a 2014 októberében Kolozsvárott rendezett *Kálvin erdélyi olvasói* című kiállítás anyagát alapul véve.

Ősz Előd felveti, hogy a kötetek évszázados vándorútja miatt célszerű lenne elkészíteni a teljes Kárpát-medencei regisztert, hogy megismerhessük a Kálvin-művek elterjedésének történetét. Ennek alapjai részben már adóttak, a MOKKA-R katalógusában (<http://www.eruditio.hu/lectio/mokka-r>) az *Institutio* 58, a *Harmonia* 18 példányának leírására bukkanhatunk. Hasonlóan nagy nyereség lehetne a reformáció korát kutatóknak, ha Buzogány Dezső többször hivatkozott Melancthon-katalógusa is megjelenhetne, hogy összevethessük a *BCT* eredményeivel, feltárva a reformátorok egymással csak részben összehasonlítható életművének meggyökerezését az erdélyi protestáns kultúrában.

OLÁH RÓBERT

John Roger Paas, *The German Political Broad-sheet 1600–1700*, Volume 12, (1686–1700), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2014.

Utolsó forrásközlő kötetéhez érkezett John Roger Paasnak a Harrasowitz Verlaggal 1985-ben indított nagyszabású vállalkozása, mely a 17. századi politikai tartalmú röplapokat térképezte fel

kronologikus rendben. A 12. kötet 268 röplapot és 62 variációt tett közzé 15 ország 65 gyűjteményéből, közte négy magyarországi gyűjtemény anyagát is felhasználva (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Történeti Múzeum és Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár).

A szerző a teljes 12 kötetben 3777 röplapot és 823 variánst publikált kiváló minőségben az eredeti röplapokat általában jellemző plakát méretben (A3), a röplapok értelmezéséhez szükséges módon, a kép és szöveg együttes jelentőségét figyelembe véve. Örömteli, hogy a szisztematikus munka meghozta gyümölcsét, és sikerült az eredeti szándéknak megfelelően a teljes sorozatot közzétenni. Az elmúlt harminc évben a kora újkori röplapok kutatásának körülményei és lehetőségei sokat változtak. Napjainkban nemzetközi szinten is virágkorát éli a kora újkori politikai és társadalmi nyilvánosság kutatása, a 16–17. századi információrobbanás, a nyílt és rejtett híráramlás vizsgálata, az európai hatalmi központok propagandatechnikáinak elemzése, nyomdászcsaládok és metszőműhelyek működésének a feltérképezése. A metszetekkel illusztrált röplapoknak Németországon belül különösen sokféle politika-, irodalom-, művészet-, művelődés-, mentalitás-, információ- és sajtótörténeti vonatkozású feldolgozása indult meg egyetemekhez, gyűjteményekhez és kutatókönyvtárakhoz szorosan kapcsolódva. A kutatásnak nagy lendületet adott, hogy már nemcsak a VD17 gondosan épített adatbázisa jelent biztos tájékoztatósi pontot (VD17: Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts [www.vd17.de]), hanem jelentős gyűjtemények, múzeumok, könyvtárak kezdtek el digitalizálni kora újkori nyomtatványaikat, köztük a röplapgyűjteményeket. A braunschweigi és wolfenbütteli „virtuális rézmetszetgyűjtemény” már 46000 tételből áll (<http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de>). A gyors ütemű digitalizálás látványosan felgyorsította a kutatási lehetőségeket hadi és politikai eseményekre, világi és egyházi propagandára, uralkodókra, de metszőkre, kiadókra és toposzokra vonatkozóan is. Az újabb megjelent katalógus kötetek kapcsán több recenzió is felvetette, hogy van-e értelme,